

RESSENYA BIBLIOGRÀFICA

DD.AA.: *Diez años de arqueología soriana (1978-1988)*, Soria, Junta de Castilla y León 1989. Ed. a cura de J. L. Argente Oliver, 132 pàgs.

Aquest llibre, coordinat pel Museo Numantino i publicat per la Junta de Castilla y León, és una visió de l'activitat arqueològica realitzada a la província de Sòria entre 1978 i 1988. Gonzalo Ruíz Zapatero fa un assaig historiogràfic al llarg del primer capítol («100 años de arqueología soriana») avaluant l'activitat realitzada, amb especial èmfasi en les actuacions a Numantia i la figura de Blas Taracena.

Emiliano Aguirre centra la seva aportació en els jaciments d'«Ambrona y Torralba» de cabdal importància arqueològica i paleontològica. Alfredo Jimeno, amb «La vida de un grupo pastoril hace 3.400 años: los tolmos de Caracena», s'ocupa de l'Edat del Bronze, amb un jaciment datat per anàlisi de C14 i l'estudi material fa uns 3.400 anys en el Bronze Mig.

Fernando Romero Carnicero, professor de la Universitat de Valladolid se centra en «Algunas novedades sobre los castros sorianos», amb el cas de Zarranzano, amb una gran vivenda circular d'uns 20 m², o El Castillejo, i altres jaciments pertanyents culturalment a una fàcies local dels Camps d'Urnes tardans.

«El yacimiento arqueológico de San Martín de Ucero (Soria): excavaciones de 1980 a 1985» és l'aportació signada per Ernesto García-Soto Mateos. El jaciment, inicialment estudiat a partir d'una necròpoli de l'Edat del Ferro, mostra un total de cinc fases diferents i sense solució de continuïtat, entre el Paleolític Mitjà i l'Edat Mitjana.

José Luis Argente glossa les excavacions a la ciutat de Tiermes («Tiermes: catorce años de excavaciones»), incidint en les construccions públiques romanes —com l'aqüeducte, Castellum Aquae, el Forum, la Muralla i cases com la «del acueducto»—, les restes medievals, com l'ermita

i el seu cementiri, o les tombes de la necròpoli rupestre. Quant al període protohistòric, se centra en la necròpoli celtibèrica de Carratiermes.

Carmen García Merino descriu les activitats a «Uxama Argalea: el yacimiento y su historia», tant en època celtibèrica com romana. M. Jesús Borobio, Fernando Morales i Ana Carmen Pascual se centren en Medinaceli («Arqueologia urbana: Medinaceli»), amb importants restes arqueològiques d'època romana, andalusí i medieval cristiana. La importància arqueològica del nucli suscità la realització d'un programa de treball a llarg termini.

Ja en època plenament medieval, Juan Zozaya fa la seva aportació sobre el castell de Gormaz a «Gormaz, síntesis de arqueología soriana». En aquest punt s'han documentat restes des del Bronze Final a Medieval. La importància, però, rau en la fortalesa islàmica del segle X i amb una probable, anterior.

Carlos de la Casa se centra en «Arqueologia de los reinos cristianos en Soria. Últimas investigaciones», on s'avalua principalment l'estudi de les necròpolis medievals cristianes realitzat al llarg d'aquest anys, amb uns resultats d'allò més interessants per al coneixement de l'Arqueologia Medieval.

Per cloure el volum miscel·lània, José Javier Fernández explana la política arqueològica de la Junta de Castilla y León a partir de les activitats dels arqueòlegs territorials, en aquest cas els de Sòria («Arqueologia territorial: Hacia una coordinación de la arqueología provincial»).

Joan MENCHON i BES

RAMON, J.: *Sobre los tipos antiguos de las ánforas púnicas Mañá A*. «Cuadernos de Prehistoria i Arqueología Castellonenses». núm. 13, 1987/89, pàgines 181-204.

En aquest article, l'arqueòleg Joan Ramon, especialista en les produccions amfòriques d'època protohistòrica, d'una manera especial púniques i púnico-ebusitanes, ens fa un important replantejament de l'estudi de les àmfores púniques (Mañà A1, A2 i A3), no tan sols en la seva problemàtica tipològica, sinó també en origen, cronologia i dins les produccions ibèriques, a més de la seva influència en els tipus púnics en zones com Eivissa o Villaricos.

Després d'un repàs de la definició tipològica de Mañà, se centra en les

produccions mediterrànies dels ss. VI i V, les produccions púnico-ebusitanes, les peces de Villaricos, de la costa occidental d'Algèria o la zona de l'Estret de Gibraltar, així com les imitacions o «versiones» ibèriques.

Joan MENCHON I BES

SANMARTÍ GREGO, Enric; CASTANYER i MASOLIVER, Pere; TREMOLEDA i TRILLA, Joaquím, BARBERÀ i FARRÀS, Josep: *Las estructuras griegas de los siglos V i IV a. de J.C. halladas en el sector sur de la Neapolis de Ampurias (campana del año 1986)*. «Cuadernos de Prehistoria i Arqueología Castellonense» 1985-86, pàgs. 143-184.

La investigació arqueològica de la Neàpolis d'Emporion és, sens dubte, un dels projectes més importants per al coneixement de la Mediterrània Occidental durant la Protohistòria. No tan sols per la seva excepcional situació, sinó per les característiques pròpies de l'estació arqueològica i el rigor científic emprat en l'excavació durant els darrers anys.

Aquest article, acompanyat d'un seguit d'annexos, presenta el resultat de les campanyes de l'any 1986 a la zona meridional, a la zona tradicionalment interpretada com dels temples de Zeus Serapis i Asclepi, a més de les muralles, datades en diferents moments cronològics.

Es va realitzar un tall estratigràfic, el 1/7000, on es documenta un llenç de muralla datat la primera meitat del segle IV, vers el 375, i on apareix una torre que amorteix una construcció domèstica anterior. La construcció poliorcètica l'hem de relacionar amb la important construcció defensiva que s'ha documentat els darrers anys en aquesta zona.

L'existència de construccions domèstiques sota la muralla del IV, datades al segle V, planteja quina seria l'extensió urbana de la Neàpolis abans del segle IV aC i també quin seria el seu sistema defensiu. D'altra banda, l'estructura fa que els autors es tornin a plantejar l'etern problema del nucli indígena al costat de la ciutat grega que, com tots sabem, ens mencionen les fonts escrites.

El text és acompanyat d'un exhaustiu estudi dels materials arqueològics documentats. En primer lloc, les ceràmiques, àtiques de figures roges, de vernís negre, llànties, imitacions de les àtiques de vernís negre, ceràmica grega d'occident, ceràmiques púniques, àmfores, etc., a més d'una sèrie d'apèndixs, que tot seguit ressenyem.

Joan MENCHON i BES

MOLIST i CAPELLA, Núria; MIRÓ i ALAIX, Carme: «*Estudio de la Macrofauna*». Ibídem, pàgs. 185-198.

L'anàlisi de la fauna ens documenta la seva utilització en l'alimentació humana. Es representen, bàsicament, ovicaprins, súids i bòvids, i també restes de gos i cavall i algun cèrvid, la qual cosa indica certa activitat cinegètica.

Els ovicaprins són els animals més consumits, com succeeix en altres jaciments de l'època; hi ha un equilibri entre òvids i caprins i són uns animals que es sacrifiquen joves. Els súids es sacrifiquen de molt joves i se'n documenten altres de vells, possiblement reservats per a la reproducció, a l'igual dels bòvids. El cavall és també objecte de consum.

Joan MENCHON i BES

BUXÓ i CAPDEVILA, Ramon: «*Estudio paleocarpológico*». Ibídem, pàgines 199-207.

Es documenta la civada (*Hordeum vulgare* var. *nudum*, *Hordeum vulgare* L.), el blat (*Triticum aestivum-durum*, *triticum monococcum* L.) les lleguminoses (*Lens culinaris* M., *Vicia* sp. *Medicago* sp.), el lli (*Linum usitatissimum*), les plantes adventícies (*Galium* sp.), i la *vitis vinifera*.

Són plantes força conegudes a la Mediterrània, pròpies de la seva agricultura. Crida l'atenció de la presència de lli i vinya, sense poder discernir si son espècies conreades o no.

Joan MENCHON i BES

ROS MORA, M.ª Teresa: «*Estudio Antracológico*» Ibídem, pàgs. 210-212.

L'anàlisi dels carbonets de les llars mostren l'ús de combustibles de l'entorn immediat, típicament mediterrani, encara que la presència de faig pot fer pensar que s'hagi «importat». L'estudi ens donaria una vegetació d'alzinar més o menys degradat, formacions escleròfiques, i algunes rouredes. A les terres planes, devia ser freqüent la vegetació típicament pantanosa, tan estesa a la zona de l'Empordà.

Joan MENCHON i BES

MOLIST i CAPELLA, Núria; MIRÓ i ALAIX, Carme; JUAN-MUNS i PLANS, Nuria: «*Estudio de la Ictiofauna*». Ibídem, pàgs. 215-217.

Es documenten *Ctenolabrus rupestris*, *Dentex Macrophthalmus*, *Sparus Aurata* i *Anguilla anguilla* comuns a les aigües mediterrànies.

X. AQUILUÉ, X. DUPRÉ, J. MASSÓ y J. RUIZ DE ARBULO. *La cronología de les muralles de Tàrraco*. «Revista d'Arqueologia de Ponent» (Lleida) 1 (1991) 271-301.

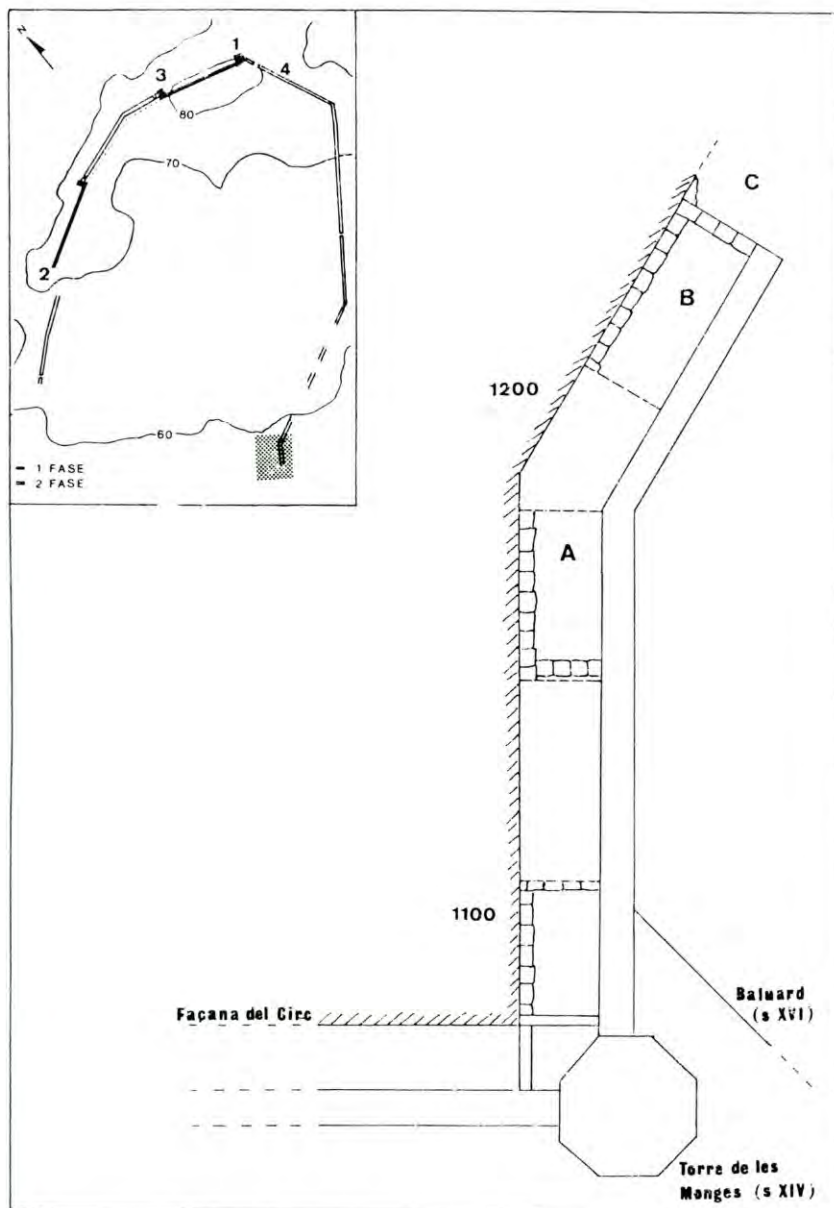
En una publicació universitària recién nacida, los autores, componentes del desaparecido Taller Escuela de Arqueología (TEDA), con un estilo que nada le favorece, entran en el tema de la cronología de las murallas, así en plural, para que no haya duda de que las hipótesis se imponen y pasan a ser hechos a fuerza de repetirlas, y no de contrastarlas someténdolas a pruebas.

Consta el escrito de cinco apartados: 1. Breve historia de la investigación, 2. El problema cronológico, 3. La intervención arqueológica en el lienzo de muralla de la calle de S. Hermenegildo, 4. Los materiales cerámicos recuperados y 5. Consideraciones generales. Técnica constructiva, cronología e historia social.

El primer apartado se inicia con el testimonio del siglo XVI de Luis Pons de Icart dado en su *Libro de las grandezas... de Tarragona*, cuyo texto no parece que se haya interpretado correctamente. Pons de Icart llama la atención sobre las dos clases de aparejo ciclopeo que muestra el muro: uno formado por las grandes piedras, piedras secas sin cal, que aparece, fragmentada la línea, con sus cinco torres y dos puertas, discurriendo desde el monasterio de S. Francisco en dirección al río Francolí, y que después supone que pasaría por la acequia Mayor y formaría como un arco pasando por el muelle para subir a la iglesia de S. Miguel del Mar y de allí al Mirador, aunque de esta segunda parte no da referencia concreta alguna. Este es el que llama el «muro viejo» que en alguna de sus partes aparece reforzado con cal y arena.

El texto castellano de Pons de Icart que por ser la traducción del borrador catalán, debía haberse tenido a la vista, dice:

«Los dichos muros viejos tan fuertes y casi inexpugnables de Tarragona, se puede tener por cierto que mandaron hacer en su tiempo los dos hermanos Publio y Cneo Scipiones...»

Y por otro lado escribe, la «parte del muro que hoy tiene la ciudad, mayormente hacia la puerta dicha del Carro, que tiene una misma hechura, salvo que hoy está bien reparado con cal y arena», reparación que puede ser obra del tiempo del emperador Adriano, y aquí coloca la referencia a Antonio de Guevara. No parece pues acertada la atribución que hacen los autores a Pons de Icart, de que el muro viejo debe ser del tiempo de Adriano.

Por otra parte el muro viejo que Pons de Icart detalla desde S. Francisco al Francolí, y que es el que dibuja Van den Wyngaerde, solo muestra el aparejo megalítico. Así pues el suponer que su aspecto se debía a que la muralla había estado sufriendo durante siglos el expolio de los sillares superiores, es atrevido, salvo que lo que se pretenda sea unificarla con la línea fortificada que se conserva en la parte alta —megalitos en la parte baja y sillares el resto— y así reforzar la hipótesis segunda fase.

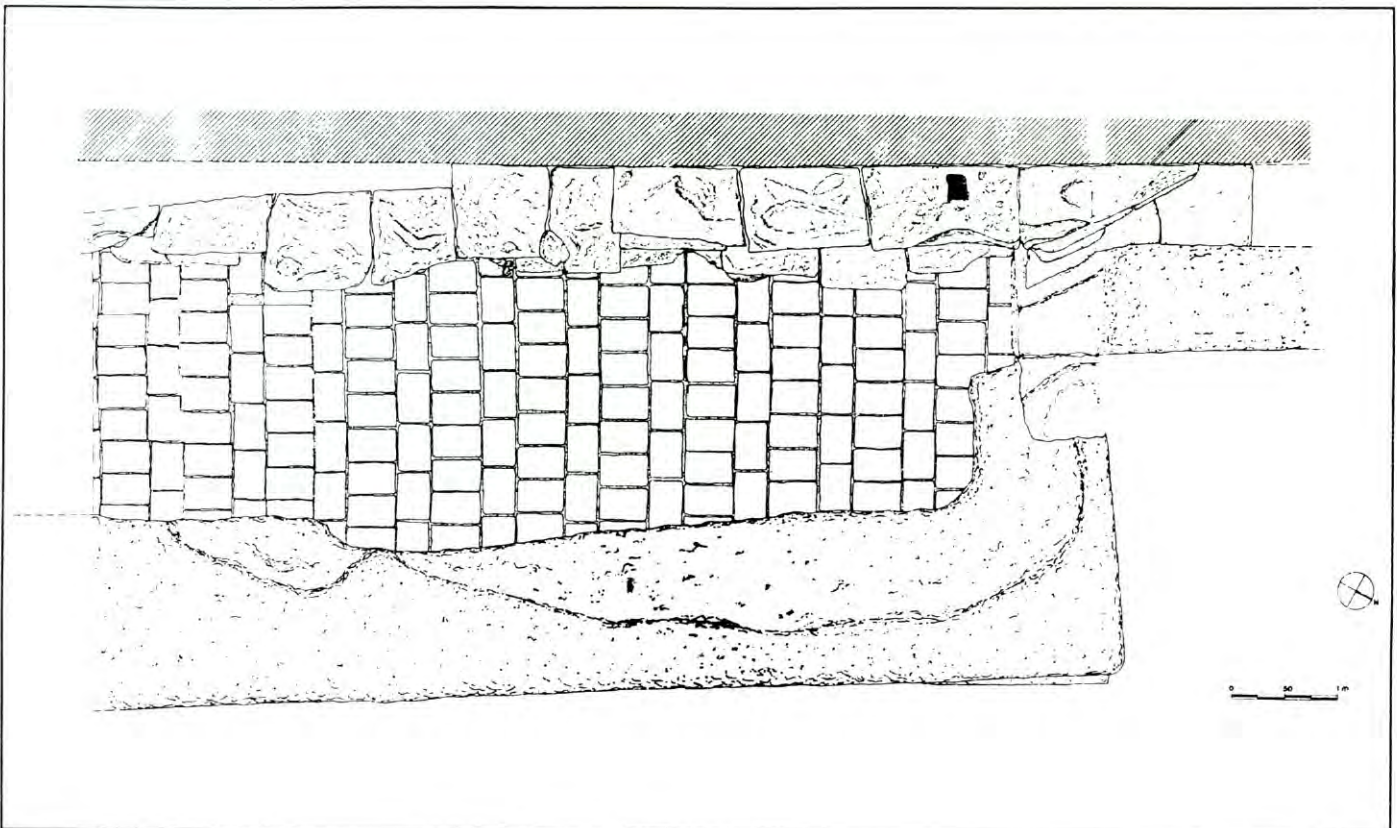
En el apartado segundo se aborda el problema cronológico y se reproducen dos láminas con dieciséis fragmentos de cerámica del trabajo de M. Vegas (1985) y cinco láminas con noventa y dos fragmentos de cerámica del artículo mío (1985) sin las escalas debidas, que sí se indicaban en los originales, y se enjuicia la clasificación y cronología dada por Vegas para los fragmentos de cerámica que ha tenido en sus manos el tiempo que ha querido, y las ponen en duda, cuando los autores, como he dicho en otras ocasiones y repito, no han visto el material. Parece que la «profesionalidad» ha impedido a los autores ni siquiera insinuar o mostrar interés por ello. Esta ligereza metodológica, muy importante en este caso, se pretende justificar a través de argumentos legales y literarios y de diccionario, desviando la atención del lector hacia otros puntos, acusándome de deformación de los datos.

El que un «alrededor del 180 a.C.» (que puede ser 185-175, 190-170 o 200-160) no puede ser considerado del primer o segundo cuarto del siglo II a.C. extraña, cuando Ruíz de Arbulo en el fascículo 7 de la *Guía Arqueológica* (pág. 63) un «cap a la meitat del s. II a.C.», lo transforma en el cuadro cronológico que, en negrita y como resumen, coloca al pie de la misma página, y dice:

«154-133 a.C. Guerres celtibèriques. Construcció de la segona fase de murallas a Tarraco.»

Por lo tanto si yo afirmo que la segunda fase de la muralla según Ruíz de Arbulo se construyó en el 133 a.C. (Aquilué y Dupré anotan 150-125 a.C.) no creo que se me pueda acusar de falta de rigor y de tergiversar de forma gratuita las afirmaciones de los infalibles y escrupulosos autores.

Creí que con las referencias documentales que en su momento dí so-

bre el desmante de la torre de S. Magín (Minerva) en el siglo XVI, cuando se le llamaba torre d'en Vallcorba, había suficiente para mostrar que no podía sostenerse la hipótesis de que la torre no había sufrido cambio alguno desde el primer momento de entrar en la Historia, base de las conclusiones posteriores relacionadas con la cronología de la muralla. Para ello yo había tenido que demostrar que la torre actual de S. Magín era precisamente la torre d'en Vallcorba y no otra, que era la más prominente e importante de aquella parte, que no podía ser otra cercana que hubiera desaparecido, y todo esto pese a la claridad de la cita documental. Ahora parece que se admite que pudo ser desmontada... pero que el desmante o derribo fue mínimo, y no afectó al relieve de la Minerva y su entorno.

Pues bien, y sin que sirva de precedente, porque ésto será el cuento de nunca acabar. Como tengo más referencias sobre el caso, vista la obstinación mostrada, daré una explicación más. La demolición de la torre fue muy grande, tanto que el Municipio que solía hacer los remiendos de la muralla por su cuenta y los pagaba de sus fondos, se vio obligado a establecer un impuesto especial (tan especial que debía pagarlo incluso el clero que solía estar exento en otros casos) para reedificar la torre d'en Vallcorba; la obra no era un trabajo de cuatro días y un par de peones. El 24 de noviembre de 1544 el Cabildo se reunió para tratar de la cuestión y se acordó que en cuanto se conociera lo que costaría reedificar y terminar dicha torre, se contribuiría, procurando que se hiciera en el menor tiempo posible. Las anomalías e irregularidades que observó Hauschild en el relleno, cuando realizó la excavación en el interior de la torre en 1976-1979, pueden interpretarse mejor si se reconsideran ahora, a la luz de que la torre derruida y reconstruida. Hágase la prueba.

La intervención arqueológica en el lienzo de muralla de la calle de S. Hermenegildo se describe en el tercer apartado, intervención que permitió descubrir la estructura en planos de las capas de adobes que rellenaban la muralla. Quizás sea esta la contribución más importante que se ha hecho últimamente para el conocimiento de la técnica constructiva.

De la tierra y piedras del relleno de la parte inferior de la muralla y de la tierra de los adobes de la parte superior, se recogieron fragmentos cerámicos que se describen en el cuarto apartado. El material es muy escaso y está muy troceado; se dibujan dieciocho fragmentos en total si bien no se indica el volumen de tierra que se movió. No hay que decir que a la hora de dar fecha, ésta es posterior al 150 a.C.

En el quinto y último apartado del artículo se hacen unas consideraciones generales con las que se pretende explicar la evolución del recinto mural de acuerdo con los supuestos del grupo de firmantes, insis-

tiendo en que en el 133 a.C. se construye una muralla de doce metros de altura, sin torres, que llega hasta el mar, incluyendo en su recinto el poblado indígena que se supone que tenía también su circuito amurallado, una muralla más que sumar a las supuestas y que habrá que pensar en fechar también.

Precisamente esta fecha del 133 a.C. que yo no he puesto en circulación es la que hace que se atribuya la segunda fase de la construcción de la muralla a acciones bélicas. Ruiz de Arbulo en la ya citada página 63 de la «Guía» escribe:

«La cronología d'aquest segon moment coincideix amb el període de les guerres cel·tibèriques, quan sabem que els efectius militars romans a la Península es tripliquen. Si pensem en el caràcter de Tarraco com a base militar és possible deduir que els dos fets estiguin relacionats» Olvidado el autor de lo escrito en 1987 me endosa a mí esta relación y dicen: «demuestra una visió molt simple i un gran desconeixement no solament de les nocions bàsiques de l'arqueologia romana sinó també de la història del món antic». Es asombrosa esta sinceridad en autocalificarse.

Del resto del artículo en el que se pierde el equilibrio, usando prosa poco académica, por decirlo de alguna manera, lejos del diálogo crítico que debe enmarcar un trabajo científico y verdaderamente profesional, es preferible no hablar.

Nota buena: No creí que hiciera falta enseñar al docto equipo el manejo del diccionario de la Real Academia de la Lengua Española. Trama significa disposición interna entre las partes de un todo, hipotética equivale a supuesta, y urdida quiere decir estar dispuesta una cosa para conseguir un propósito del entendimiento. Por lo tanto «trama hipotética urdida», quiere decir:

«disponer internamente las partes (trama) de un supuesto (hipotética - adjetivo calificativo de trama) con el fin de conseguir algún propósito del entendimiento (urdida)» propósito que en nuestro caso parece que es el de imponer una serie de distintas murallas romanas, con las fechas correspondientes.

Así pues en mi frase «trama hipotética urdida», que es la que —junto al anuncio de nuevos escritos míos— parece que ha desequilibrado a los firmantes, no hay, por mi parte, ni intriga, ni lío, ni chisme, lo que me hace pensar que la interpretación que se la ha querido dar a mis palabras quizás sean para justificar, ante el lector, la salida de tono y el estilo incorrecto utilizado en la redacción del trabajo, sobre todo en las notas.

José SÁNCHEZ REAL

VERDUCCI P(atrizia): *La strutturazione della città alta di Tarragona*. «Rea-dicanti dells Pontificia Accademia Romana di Archeologia» Vol. LIX, 1986-87, pàg. 149-159.

Aquest article de l'arqueològa P. Verducci incideix en el comentari de l'estructuració de la Part Alta de Tarragona, en particular de la zona del *Concilium* provincial i el circ, edifici en el qual col·laborà en el seu estudi amb X. Dupré, M.J. Massó i L. Palanques.

Parteix d'un element vertebrador i divisor: el pas de la Via Augusta seguint *mutatis mutandi* el traçat actual de la Rambla Vella, rectificant el de la via Hercúlea republicana en arribar a Tàrraco. Aquesta via i el seu accés pel Portal del Carro devia ser, segons Verducci, un dels eixos urbanístics de la Tàrraco republicana. Aquest canvi de l'accés a Tàrraco des —o vers— l'Est marcà definitivament la separació de la zona d'hàbitat de l'encara zona militar de la Part Alta. Es remarca però, que poc o gens es coneix de l'urbanisme augustal, a excepció del Fòrum municipal.

Respecte a aquest període, a la nota 2 es porta a col·lació el tema del temple d'August i les encunyacions monetàries que el representen, recordant que, de moment, no es coneixen vestigis que se li puguin atribuir i que caldria, però, relacionar-lo amb el fòrum municipal i no amb el provincial.

Amb Vespasià, la zona militar de la Part Alta es transformà radicalment, ja que construí un complex monumental de grans proporcions, seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*.

Quant a la zona d'hàbitat, veu un punt de gravitació al port, al voltant del qual es genera una zona comercial i de vivenda que progressivament anirà creixent fins a enllaçar amb les estructures de la zona alta de la ciutat. Es comenten els edificis del teatre, el Fòrum municipal, el carrer adjacent i unes termes de recent descoberta (sic) que mostren aquest creixement.

Tornant a la Part Alta, basa el seu treball en les dades per tots sabudes, bevent de Hauschild, Aquilué, Alföldy, Balil, Cortés-Gabriel, Dupré-Massó-Palanques i ella mateixa.

Es distribueix l'espai en dues grans terrasses (no tres com hom ha dit), tancades al sud pel circ. El complex edilici es resol en tres nivells, però en dues terrasses, car el nivell inferior —el circ— és el mateix que el de la Via Augusta. D'altra banda, remarca que les terrasses del Fòrum Provincial i el recinte sagrat són dos elements inseparables, del mateix conjunt i cronologia.

La terrassa més alta és el perímetre del *themenos* imperial, encara que

encara no s'ha pogut localitzat el temple que havia o hauria d'haver, acceptant que la catedral medieval és sobre aquest monument, cobrint o anul·lant l'edifici medieval («*anche se non si può onestamente escludere che la Cattedrale ne abbia preso il posto e cancellato, almeno in apparenza, le strutture*»). L'accés al recinte s'efectuava mitjançant una escalinata i altres passos presumibles, als quals relaciona les estructures arquitectòniques romanes dels costats de les escales de la Seu. Les fotografies d'aquestes restes, publicades per Hauschild i Cortés-Gabriel, criden força l'atenció de l'autora, que veu encara un problema per resoldre.

La terrassa del fòrum va comportar el desmunt dels vestigis precedents, tallant la roca a l'angle nord i sobreaixecant l'oposat «*previa demolizione di alcuni edifici anteriori, mediamente intorno ai nove metri*». Els flancs meridionals eren recolzats amb torres —Audiència i Pilats—. Quant a la cronologia, s'havia pensat en una datació flàvia, i els estudis de les marques de picapedrer de Pilats realitzat pel malaguanyat Prof. Balil ens porten a una cronologia dels inicis del govern de Vespasià. Ambdues torres devien tenir la funció d'accés al fòrum des del nivell inferior: el circ.

Sobre la fesomia del fòrum, troba possible la idea de Hauschild d'una planta porticada en U oberta al sud, encara que l'estat del coneixement no permet escatir la realitat del monument. No veu clars, però, alguns problemes com la relació del suposat pòrtic amb els panys decorats de Pilats o els de l'Audiència, car no observa els encaixos de l'entaulament o cobertura. D'altra banda, per Verducci, l'alçada de les pilastres decoratives —uns cinc metres—, és difícilment combinable amb l'amplada de més de 12 metres que té el pòrtic, que hauria d'ésser de dos pisos, idea defesa per Dupré. Tampoc veu clar que l'àrea inclosa en la dita gran plaça sigui un espai buit dedicat únicament a tasques de representació, sinó que més aviat «*sembra più verosimile immaginare questo spazio destinato ad accogliere le strutture utili alla funzione amministrativa della capitale*». Afegeix a això que l'estructura de l'actual Tarragona respon molt més a l'esquema d'un *castrum*.

La situació de l'edifici del circ al peu d'aquesta estructura —ubicació en principi topogràficament anàloga— és el següent tema tractat per l'autora. És datat en època de Domicià a partir de referències arqueològiques.

Remarca algunes dades constructives en relació al Fòrum-Circ. En primer lloc, el mur de tancament meridional del primer té un acabat propi per a ser vist des del seu exterior, però el circ se li adossa. Això indicaria que l'edifici d'espectacles és posterior al projecte primitiu i que és cenyit pel Fòrum i la muralla republicana, i la pròpia Via Augusta.

La construcció del circ, seguint les mesures pròpies de l'edifici, va

comportar l'aplanament del terreny retallant la roca i es va haver de buscar una solució constructiva per sustentar el Fòrum, que va esdevenir tot un seguit de voltes construïts.

Pensa Verducci que la manca d'alineació dels dos costats majors del circ podria ser a causa de voler regular el traçat irregular de la Via Augusta respecte al complex foral. D'altra banda, el circ es converteix en el pas vers el *Concilium*.

Hauríem d'entendre aquest article, d'una banda, com un resum o plantejament de la Tàrraco romana —en especial la Part Alta— amb la intenció de mostrar a un lector aliè l'estructuració de la zona monumental de la ciutat. Però, d'altra banda, les referències a altres teories i autors porten a un plantejament d'estat de la qüestió que entendran els qui coneixen més de prop la problemàtica arqueològica de Tàrraco. La qüestió del porticat del fòrum n'es un exemple.

Hi ha alguns aspectes que penso que són una mica problemàtics. Un d'ells seria l'accés de la via republicana pel Portal del Carro com un dels eixos de la ciutat. La idea és força suggestiva i possiblement no vagi errada, però pensem en la problemàtica topogràfica de Tàrraco i el poc coneixement del seu període republicà. Tampoc és tan clar, al meu entendre, el problema de la Via Augusta. Si bé molt probablement devia passar seguint més o menys el traçat de la Rambla Vella, quins arguments hi ha per dir que, en construir el circ, aquest es va fer de forma asimètrica per reestructurar o regular la trama urbanística que relaciona amb el complex provincial? Caldria també pensar que aquesta no alineació dels dos costats del circ es deu a una qüestió tècnica dels espectacles circencs.

D'altra banda, com bé diu l'autora, hi ha el problema dels accessos al recinte de la terrassa superior i, evidentment, al Fòrum, sense oblidar la seva sempre problemàtica planta i pòrtic que, com bé diu, resulta una mica difícil d'acceptar. La idea que en aquesta zona hi podria haver els edificis administratius de la província és ben suggeridora, però, lamentablement, de moment ens manca l'evidència arqueològica. Quant a les làmines, apreciem l'error de datar la Torre de Carles V al segle XVI, diferenciant-la d'una obra anterior que seria la Torre de les Monges (segle XIV).

Realment, l'estudi de la Part Alta de Tarragona en època romana és una tasca per realitzar i no podem, ni de bon tros, creure que s'ha arribat al seu total coneixement. Cal continuar treballant, elaborant hipòtesis que, si no es poden demostrar, caldrà anar variant fins a escatir la veritable realitat de la Tàrraco romana.

Joan MENCHON i BES

MASSÓ i CARBALLIDO, M(anuel) J(aume). *La Via Augusta al seu pas per la Costa Daurada. Fixació del tram Tàrraco-Tria Càpita*. XXIX Assemblea intercomarcal d'Estudiosos, Sitges 27-28 octubre 1984, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans, 1985, vol. I, pàgs. 11-119.

S'estudia en aquest article el traçat de la Via Augusta entre Tarragona i Tortosa. En primer lloc, es fa esment de la importància de les vies de comunicació en la romanització, i com a exemple clar posa la Via Hercúlea, després adobada, regularitzada i convertida en la famosa Via Augusta.

Tot seguit es fa esment d'algunes obres i treballs sobre el tema, com els de Roldán o les dades que aporten les fonts clàssiques, com la Tabula Peutingeriana, l'Itinerari Antoní o els vasos Apol·linars. També es remarca la importància de la cartografia antiga: gravats, cadastres, arxius, la toponímia i el treball de camp.

En el punt 8 s'entra ja en matèria, amb el comentari del pas de la Via Augusta per la Costa Daurada. Per a aquest estudi es fa necessari el coneixement de treballs i publicacions que, de forma més o menys parcial, van aportant dades per al millor coneixement de la via.

Seguidament, centra la seva atenció en el traçat entre Tàrraco i El Perelló. El seguiment de l'entrada de la calçada a Tàrraco sembla ben definit per la situació de la Torre dels Escipions i l'Arc de Berà, a més d'altres vestigis arqueològics. Amb tot, l'entrada immediata a l'urbs és encara poc clara, tot i que caldria buscar-la, segons Massó, entre l'actual via del FC i el carrer de Robert d'Aguiló, pujant en direcció a la Rambla Vella, el *vici losati* medieval. Devia travessar l'actual ciutat, més o menys, seguint l'actual Via de Roma fins a passar el Francolí. Ací hi devia haver el ramal cap a la Illerda pel coll de la Riba.

El traçat vers el sud devia passar per Vila-seca, Cambrils, Miramar i l'Hospitalet en direcció al Coll de Balaguer. Quant a les mansions de Sub Saltum, Tria Capita i Oleàstrum, les situa d'aquesta manera: la primera és el Coll de Balaguer, Tria Capita és just passat el Coll venint de Tàrraco (El Perelló) i Oleàstrum és abans de passar-lo (l'Hospitalet de l'Infant). Tant Tria Capita com Oleàstrum, van tenir la seva «continuitat» o recuperació, com parada de postes amb sengles hospitals construïts al segle XIV (v. HERNÁNDEZ SANAHUJA, Bonaventura: *Ruinas del Antiguo pueblo de Oleastrum* (1865). Hospitalet de l'Infant, Foment Cultural de l'Hospitalet de l'Infant 1991, col·lecció «Quaderns d'Història Local» núm. 1. Edició, introducció i notes de Jaume Massó i Joan Menchon).

Els arguments arqueològics que defenen aquest traçat són diferents mil·liaris documentats al llarg de la ruta.

Joan MENCHON i BES

J. MASSÓ y J. MENCHÓN. *Ruinas del antiguo pueblo de Oleastrum*. «Quaderns d'Historia Local» de Hospitalet de l'Infant. 1991. 32 pàgs.

El centenario de la muerte de B. Hernández Sanahuja, ha sido motivo de que surjan a la luz los trabajos del arqueólogo e historiador tarraconense, manuscritos e impresos. De entre los primeros, uno inédito que se conserva en la Real Academia de la Historia de Madrid, lo reproducen los autores, anotándolo meticulosamente.

Hernández Sanahuja visitó Hospitalet en 1865, y en el entorno de la localidad identificó unos restos de construcciones romanas y recogió material que depositó en el Museo Arqueológico (y de cuyo paradero actual no dicen nada), lo que le llevó a asegurar que la Oleastrum del Itinerario de Antonino estuvo situada junto al río Ollastre y no en Cambrils como hasta entonces se había supuesto.

En su escrito Hernández Sanahuja copió además una inscripción relacionada con la fundación y construcción del hospital que dio origen al nombre del pueblo, y que estuvo bajo la advocación de S. Pedro y S. Pablo. En el texto de Massó y Menchón, riguroso en extremo en los detalles ajenos, no solo se deslizan fallos de la misma naturaleza que los anotados por ellos, sino otros más importantes al ser errores gramaticales, así: regi por regis, Aragoni por Aragonum, Ripacorcía por Ripacurcia, montaneas por montanearum, Pradis por Pratis, etc ya que hay que suponer que el lapiscida de 1344 sabía latín, lo que se podrá comprobar cuando aparezca la inscripción, hoy por hoy perdida. La enmienda de la transcripción de la lápida medieval copiada por Hernández Sanahuja, no ha sido acertada con lo que la traducción catalana también se ve afectada.

José SÁNCHEZ REAL

X. DUPRÉ I RAVENTÓS, M. J. MASSÓ I CARBALLIDO, M. L. PALANQUES I SALMERÓN i P. A. VERDUCHI BRUNORI. *El circ romà de Tarragona. I. Les voltes de Sant Ermenegild*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona 1988. 100 págs. 76 figuras y seis láminas.

Consta de cuatro partes: Introducción, noticias históricas, las bóvedas de S. Hermenegildo y el circo romano de Tarragona.

Los trabajos actuales de restauración de los restos antiguos, correspondientes a distintas épocas que han salido a la luz en los últimos años, han puesto de actualidad la Memoria que hoy reseño y que publicó en su día el Departamento de Cultura de la Generalitat, reseña que no se hizo antes en espera de la obra que sobre el Circo, en su conjunto, se anunció. Así pues, con independencia del estudio que sobre el método hago en un artículo que aparece en este mismo número del «Butlletí», es conveniente hacer unas consideraciones generales.

Se presentan en el volumen, los datos de todo tipo relacionados con el Circo, recogidos durante el tiempo que se estuvo trabajando en todo su emplazamiento, desde 1980 a 1986; se hacen casi doscientas referencias bibliográficas, de las cuales una tercera parte son posteriores a 1980, y se presenta una abundante y rica ilustración, algunas en color y a toda página, y una colección de seis láminas con planos, plantas y alzados de la parte estudiada. La publicación muestra los medios puestos a disposición del equipo que actuó y ha constituido una base de referencia para los trabajos que se van realizando desde hace unos años. Sin embargo, la aparatosidad desplegada, puede inducir a error si se toma su contenido, y las deducciones que él se presentan, como algo definitivo.

El planteamiento de la cuestión no parece que haya sido el apropiado, y no se entiende como los trabajos iniciales que proporcionan las informaciones hoy disponibles sobre el Circo, se hayan silenciado o diluido en la prosa empleada.

En 1973 se realizó una excavación en la zona de la torre de Carlos V. Sus hallazgos fueron sensacionales y se dieron a conocer de inmediato en unos artículos aparecidos en el periódico local («Diario Español» del 9, 12, 13 y 14 de septiembre de 1973, reproducidos en J. SÁNCHEZ REAL. *Obra Menor. II*. Tarragona 1991. Págs. 177-194). Y entonces quedaron establecidos datos tan importantes del Circo como: graderío del extremo oriental del Circo, escalera de acceso a la plataforma superior, arcos y pilastras de la fachada, entre otros.

En 1977-1978 excavó Mario Ferrer y su estudio llevó al Ayuntamiento de Tarragona a la elaboración de un proyecto «Pla Especial Pilats» que

redactaron R. Aloguin y E. Martínez, como arquitectos, J. M. Recasens como historiador y M. Ferrer como arqueólogo, plan que se puso en marcha en 1980. Este plan fué englobado en otro de más envergadura, encargado también por el Ayuntamiento a otro equipo, dirigido por L. Cantallops y que constituyó el «Pla Especial del Centre Històric - Part Alta» 1983. Este es un punto de arranque.

El otro punto de arranque es el fondo documental gráfico conservado en los archivos militares de Barcelona y Madrid cuya existencia fué también en su día divulgada («Diario Español» del 12 de mayo de 1951, artículo titulado: *El Circo romano de Tarragona* reproducido en J. SÁNCHEZ REAL. *Obra menor. I*. Tarragona 1990. Págs. 70-71), fondo del que obtuvimos reproducciones que I. Valentines —colaborador en la tarea— llevó al Ayuntamiento cuando fué nombrado concejal y allí estuvieron a disposición de todos.

La lectura y presentación de la Memoria lleva a pensar que el Circo ha sido «descubierto» por los autores y ésta es la imagen que se ha difundido en el medio arqueológico.

Así pues, con estos dos puntos de arranque a la vista se puede entender mejor lo que los autores han ido haciendo y que es lo que han aportado al tema. Han limpiado la zona, han podido excavar los derribos de las casas 2 y 4 de la calle de San Hermenegildo, excavar sus solares, y por otra parte han intervenido en todas las obras que se han realizado en los ámbitos del Circo y se han descubierto detalles de la estructura del monumento romano: bajos de la casa n.º 12 de la calle del Trinquet Vell, con un acceso al podio y otro directo a la arena, edificio n.º 38 de la plaza de la Font, con dos arcos que pueden corresponder a un pórtico interno paralelo a la fachada meridional del Circo, la casa n.º 19 del Trinquet Vell con un trozo de estructura interna del podio, etc.

Aunque la publicación merece un enjuiciamiento detenido, que hago en otro lugar de este «Butlletí», quiero llamar la atención aquí sobre el apartado que los autores dedican a los antecedentes (pág. 42) cuya redacción es confusa y da a entender como si hubiera habido un general abandono por los que intervinieron antes que ellos: inexistencia de una memoria descriptiva, bolsas de plástico con material sin limpiar ni referenciar, abandonadas en el interior de la torre de Carlos V, etc.

En el Circo hubo tres intervenciones: una en 1973 que hizo el arquitecto Sr. Ferran, exploratoria para poder redactar un proyecto de recuperación y restauración del Circo, que he citado antes, y que entregó en el Museo Arqueológico el material que recogió, otra en 1977-1978, que llevó Mario Ferrer y que depositó el material: limpio, inventado, etiquetado y acondicionado en el Museo Arqueológico, y una tercera, que

fué en 1979 dirigida por el señor Sancho, que sirvió para limpiar y eliminar la tierra que había sobre la plataforma de las bóvedas, tierra que había transportado allí la brigada municipal, nadie sabe de donde, cuando se pensó en convertir aquella parte en un mini vivero municipal. El agua que retenía la tierra producía humedades en las bóvedas. El trabajo de eliminar la tierra lo hicieron los obreros contratados por el Patrimonio, y los fragmentos que recogieron los colocaron en bolsas que reunieron en la torre de Carlos V, como justificante del cuidado con que habían hecho la tarea. No tenían ningún valor arqueológico.

En cuanto a la Memoria de la excavación, una copia de la enviada a Madrid, se depositó en el Museo Arqueológico —después de un trámite oficial— y en ella iba todo el material gráfico: fotografías, planos, secciones, dibujos detallados, etc. Memoria que se envió a Madrid para su publicación. No deja de llamar la atención que haya desaparecido, así como también ha desaparecido toda la documentación arqueológica gráfica de las copias que he podido manejar del Plan Pilats.

Mario Ferrer fechó el Circo en la segunda mitad del siglo I. Los autores, por el material recogido en una excavación hecha cerca del Pretorio, suponen que podría ser de finales del siglo I.

La riqueza gráfica aportada es importante, sobre todo en lo referente a dibujos, planos y croquis, pero se nota la falta, en algunos, de las medidas o escalas correspondientes, aunque lo peor es que la colección de láminas, con las plantas y alzados de las bóvedas, la escala usada no es la 1:50 repetidamente citada en el texto, sino unas que me atrevo a calificar de singulares, distintas para cada lámina: 1/65,5; 1/69,3; 1/70,1; 1/79,4 y 1/81,6; que en nada facilitan su utilización.

Hay otros fallos como: la utilización de las letras mayúsculas en los apartados 3.1.1, 3.1.2 y 3.3.3 para señalar la situación de las bóvedas, cuando en la figura 11 se dice que se ha dibujado para facilitar la descripción de los restos y aparecen las bóvedas señaladas con letras minúsculas, o como el uso, repedito, de la letra g para expresar el valor de la abertura de un ángulo, cuando los grados tienen su símbolo y la g, internacionalmente, es el valor de la gravedad. Ni la planimetría ni la creencia salen bien paradas.

En fin ésto es lamentable, cuando la cubierta y la primera impresión que se recibe cuando se hojear el libro hace esperar otro contenido. En cuanto a la interpretación de los datos puede el lector pasar al artículo ya citado al principio, sobre el método, que va en este mismo volumen del «Butlletí».

JOSÉ SÁNCHEZ REAL

BESSAC, J(ean)-C(laude): *Note sur les techniques du support épigraphique «Les inscriptions latines de Gaule narbonnaise»*. Actes de la table ronde de Nîmes, 25-26 de maig de 1987. Nîmes 1989, École Antique de Nîmes, Travaux du Centre Camille Jullian núm. 3, pàgs. 119-135.

Un dels temes que potser ens passen més per alt és l'estudi de les tècniques d'entallament o cisellada, tant en arquitectura com en escultura o epigrafia, quan realment el seu coneixement pot aportar valuoses dades, tant tècniques com cronològiques. Aquesta mancança la veiem sovint en l'estudi de les inscripcions, en què moltes vegades s'accontenten amb donar un breu apunt sobre el tema.

Jean Claude Bessac, membre del CNRS, està desenvolupant des de fa uns quants anys la seva recerca al voltant de la talla de la pedra en època antiga i medieval, amb un ampli elenc de publicacions que avala la seva validesa científica. En aquest article que ara comentarem, se centra en les tècniques d'entallament epigràfiques.

Després d'una introducció general, s'aborda el tema del material. Es determina la importància de la identificació de la pedra, que poden diferenciar els tallers de treball o la tècnica emprada. La caracterització geològica de la pedra es fa, doncs, indispensable, més en epigrafia, on la gamma de material utilitzat és enorme. Es fa una descripció de diferents tipus de material lapidi.

En primer lloc, les «roches vacuolaires», on inclou diverses roques sedimentàries (travertí, tuf, calcària, fossilífera), magmàtiques, basalt... Són un suport que no permet obtenir un perfil precís de la lletra, en el cas de l'epigrafia. La presència de vacúols no permet un entallament oblic i, en conseqüència, hi ha problemes per gravar caràcters rodons, i s'ha de treballar al màxim emprant incisions transversals al camp epigràfic. Aquestes irregularitats s'atenuen per l'erosió natural de la pedra. La preparació d'aquestes roques no permet l'ús d'eines dentades. Igualment, no permet l'entallament de relleus, però sí que és força apta per admetre incrustacions metàl·liques, plom, ciments etc.

Les «roches clivables», que podríem traduir com a roques clivellables o exfoliables, permeten la seva extracció en blocs, allargats («tranches») o fines plaques. Són principalment roques metamòrfiques, esquistoses determinades sedimentàries. L'entallament de les més exfoliables es fa de forma paral·lela als plans d'exfoliació per tal que l'eina aprofundeixi en un material més homogeni. En el cas que sigui una exfoliació més fina, la profunditat del tall ha d'ésser menor a la de la fulla superficial. És un material que limita l'escultura de tipus ornamental. Ha observat l'autor

que, en les pedres menys exfoliables, la decoració s'ha practicat perpendicularment a les vetes de la pedra, utilitzant petits cops oblics i amb el risc d'una microfisura en la pedra.

Les roques granítics i els pòrfirs («roches granitoïdes et prophyoïres») presenten una gran duresa i s'han d'encabir en la categoria de «pedres fredes». Remarca que s'usen poc al Narbonès i sembla que és, en la dita zona, una pedra importada. Poc ens diu quant a la tècnica d'entallament, i es remet als treballs documentats a Egipte, on observa que no s'utilitza el tall en V, o a bisell, sinó repicat fi i poc profund.

Les roques fossilíferes no són aptes per gravar. Els gressos ofereixen una diversa varietat segons la seva duresa. El seu treball implica unes eines d'una «*excellente qualité de l'acier du gravelet et surtout un entretien constant de son affûtage*». La finura del gra de sílice del gres implica la millor o pitjor qualitat del treball.

Les «roches à cassure conchoïdale», calcàries dures i fredes, sota l'impacte de l'eina ofereixen una traça d'esclats ondulants que les fa difícils de treballar amb precisió i necessita el treball d'eines de tall estret.

Les roques estilolítiques ofereixen microfisures lineals, fruit de les pressions sofertes durant la seva formació. El seu treball comporta el risc de petits trencats superficials a les arestes de les lletres.

Les roques oolítiques es componen de petits grans esferoïdals que es veuen en determinades calcàries sedimentades en aigües poc fondes. Combinen els avantatges de solidesa, homogeneïtat i una duresa moderada que permet treballar-les sense gaire problema. Permeten l'escultura ornamental i el gravat i es poden realitzar acabats amb abrasius fins. Es poden treballar de diverses formes i suporten força bé l'acció atmosfèrica.

Les roques sacaroides inclouen determinats marbres i calcàries similars al marbre d'estructura semblant al sucre cristal·litzat. Són molt aptes per ser polides.

La següent part de l'article la dedica a les traces i eines. Diferencia una traça geomètrica que dona la forma general del suport; la segona, d'una geometria més lliure, aporta les decoracions i la darrera és la traça epigràfica i la distribució de les lletres en el camp epigràfic.

Les traces de modulació del suport —motllures de la base i del coronament— donen la imatge geomètrica de la inscripció. Bessac comenta que l'arqueòleg s'acontenta a donar una descripció més o menys àmplia, amb uns motius clarament cronològics, però es fixa poc en la peça acabada amb vista a observar o determinar el seu procés de fabricació. Sembla que és força interessant l'estudi de les juntures perpendiculars a la

modelació de les cares posteriors. La intenció és conèixer els eixos i línies geomètriques de la peça.

Les traces de la decoració són més difícils de reconèixer, ja que va existir una bona dosi d'improvisació en realitzar les figures ornamentals, encara que hi ha d'haver una ordenació general dels motius.

Les traces d'ordenació de les lletres es distingeixen especialment en suports lapidis tous. Usualment, són petites línies de pautat que divideixen l'espai de forma matemàtica.

Finalment, es parla de les eines. El cisellat d'una inscripció utilitza un nombre molt determinat d'eines: el punxó, l'eina de gravat i el percussor (maça, maceta, martell...).

Generalment, no es documenten traces de les eines d'extracció de la pedra, i si és així són força dissimulades pels acabats. Les marques d'eines de desbastar apareixen generalment en inscripcions de pedra tova. Altres vegades es distingeixen marques d'eines intermèdies —basades en la percussió d'una maça o maceta sobre una escarpa, gradina, punxó, etc.—. Així, es poden identificar traces de cisells, escarpes, etc.

Com a eines d'acabament, ens comenta l'abrasiu, que pot ser una pedra més dura, una pedra humitejada com la tosca, etc.

Joan MENCHON i BES

BALIL, A(lberto). *Segni di scalpellino e monumenti antichi* Atti del convegno di studi nel centenario di Luigi Bruzza-1883-1983. Vercelli, 6-7 ottobre 1984. Vercelli 1987.

El malaguanyat professor Balil fa en aquest article un breu però gustós repàs a les marques de picapedrer de dos monuments romans de Tarragona: si bé no en troba al Pont del Diable, l'Arc de Berà, l'Amfiteatre, o la Torre dels Escipions, sí que en localitza a les muralles i el Pretori o Torre de Pilat.

Sobre les marques de la muralla, recorda la tradicional teoria del seu origen ibèric i cronologia romana. Balil, però, les relaciona amb les de la muralla Serviana i de Pompeia. Aquesta idea va ser ja expressada pel mateix Balil en altres llocs (*Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*. Vol. VII, Roma 1966, pàg. 625, *Epigraphica* XIV, 1983, pàg. 231 i seg.).

Quant a les de la Torre de Pilats, descobertes durant les excavacions que hi dirigí als anys seixanta, algunes, les més nombroses, es troben en

blocs treballats, altres en blocs medievals i un tercer grup, als carreus coberts pels nivells de construcció de l'edifici.

Existeixen força carreus amb el signe TIR, que li sembla més un escaire, i una vegada amb el signe NTI, que li sembla un escaire i un cercle. Les lletres N i L s'han esgrafiat en «capital clàssica», l'A de RA una mica més quadrada, i la R com TIR. S'han cisellat amb punxó i amb una incisió profunda, excepte el grup TIR i PTIR.

La T, feta en dos traços, i la R en tres, les confronta amb textos datats que el porten a una cronologia flàvia.

Joan MENCHON i BES

ARBELOA i RIGAU, J(oan)-V(ianne), M.: *Noves aportacions al coneixement de l'epigrafia de Tàrraco XXIX* Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Sitges 27-28 octubre 1984. Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans 1985, vol. I, pàgines 121-126.

El treball que ara glossarem és l'estudi de tres peces epigràfiques retrobades durant les excavacions arqueològiques dirigides per l'autor al carrer de Robert d'Aguiló de Tarragona. La zona de la troballa es caracteritza per la seva proximitat a la Via Augusta i, per tant, per convertir-se en una zona de necròpoli romana a partir del segle I dC i els segles II-III dC.

Si bé les inscripcions es poden datar al segle III, s'han d'incloure —arqueològicament parlant— en nivells posteriors que ens demostren la seva amortització i fragmentació.

La primera inscripció, en placa de marbre blanc, es conserva incompleta i l'autor la transcriu de la següent forma:

—NIO
—IIPPON
CORINTHIAS
[SIB] I ET SVIS
[H(eredes)] N(on) S(equentur)

La segona, en pedra calcària, diu:

CN(eo) DO—
DOMITIA(no)

De la tercera peça, també en calcària, es conserva ben poc:

—L R—

Seguidament, presta una especial atenció al *cognomen* de la primera peça epigràfica *Corinthe* i remarca la poca quantitat d'epígrafs amb el mateix [?] (RIT 646 trobat a la necròpoli de Tarragona, CIL II 5183 d'Alcacer do Sal, CIL II 4998 d'Olisipo; CIL II 2269 de Còrdova). Aquest nom és de clara procedència grega i apunta que es refereix a un esclau, un llibert o un descendent d'esclaus.

Joan MENCHON i BES

MASSÓ J(aume). *El terme d'Alcover a l'Antiguitat. Alcover, estat de la qüestió*. Cicle de conferències celebrades durant la primavera de 1987. Coordinació i pròleg de Joan Cavallé. Alcover, Centre d'Estudis Alcoverencs 1987, pàg. 37-56.

L'arqueòleg rindomenc Jaume Massó, tal i com ha realitzat en altres poblacions de les comarques del Camp, presenta en el cicle de conferències celebrades pel desè aniversari del CEA un estat de la qüestió del coneixement de l'«antiguitat» d'Alcover.

A partir de les dades historiogràfiques i arqueològiques, realitza un repàs crític del que es coneix d'època prehistòrica i protohistòrica fins a arribar a la fi de la romanitat.

Parteix d'una premissa geogràfica de les possibilitats que ofereix la zona d'Alcover per al desenvolupament humà.

Tot seguit, passa a parlar-nos del poblament prehistòric, desmentint les idees de Cosme Vidal (Josep Aladern) sobre un poblament celta i d'un altar druida a la Font de l'Om o el «monument» de la Roca del Catroc. Ambdós suposats conjunts prehistòrics no són més que curioses formes geològiques fruit de l'erosió de la roca.

Passa després a glossar diverses troballes estudiades en el seu moment pel prehistoriador Salvador Vilaseca i Anguera, com una peça documentada l'any 1920 que s'ha interpretat com una maça i que és de dubtosa filiació prehistòrica. Seguidament els jaciments de sílex en superfície propers a l'ermita del Remei, al Pont de Goi, o els materials neolítics del Comellar del Favat o els també possiblement neolítics del Filador (no el confoneu però, amb el jaciment homònim del Priorat), etc. No oblida

tampoc les troballes i descobertes prehistòriques realitzades per Andreu Barbarà i Ramon Rodon, que han contribuït a augmentar el fons del museu d'Alcover.

Del període protohistòric, s'esmenten els jaciments ibèrics del Degotall i la Lloera. Ja en època romana, es fa palesa la importància de l'*Ager* de Tàrraco, dins el qual hem d'inserir el terme actual d'Alcover. Es detura en el comentari de la importància de les vies de comunicació, les calçades romanes, i es comenten les troballes properes que indiquen el pas per la zona d'un ramal de l'anomenada Via Augusta.

Els jaciments d'època romana esmentats van des dels estudiats pel propi Aladern a les darreres descobertes. Així, el del Cogoll, una possible vil·la romana, o els monuments funeraris del terme i de Vilallonga.

Del temple esmentat per Aladern —encara que al terme de Vilallonga—, realitza un bon comentari tot mostrant la possibilitat que sigui un edifici termal aprofitat com a basílica paleocristiana o ja hagi estat, des d'un principi, un edifici d'aquest tipus, idees que supedita a la publicació de la corresponent memòria d'excavació de Xavier Dupré i Manuel Julià.

No oblidat tampoc la malaguanyada història dels materials recollits per Vilaseca probablement al Cogoll (vil·la del «Barranco del Burguet», que diu Vilaseca) i perduts durant un bombardeig dels franquistes a Reus. Tampoc es queda al pap les actuacions dels membres del Museu d'Alcover en la dita partida, els quals detecten restes d'estructures arquitectòniques romanes i diversos enterraments d'aquesta època.

També es parla de les restes d'un edifici i d'un possible forn romà, als quals s'hauria de relacionar una descoberta realitzada l'any 1978. Aquesta és localitzada prop del Barranc dels Camps i consisteix en un seguit d'àmfores del tipus Dressel 2-4 tarragonesa alineades cap avall junt a restes i rebuigs de cocció.

Joan MENCHON i BES

JUAN NAVARRO, Empar; PASTOR CUBILLO, Ignacio: *El yacimiento de época visigoda de Pla de Nadal*. «*Archivo de Prehistoria Levantina*» vol. XIX, «Homenaje a D. Domingo Fletcher Valls tomo III». València 1989, pàgines 357-373.

Una de les excavacions sens dubte més interessants al País Valencià és la del jaciment visigot del Pla del Nadal, a uns 20 km de València.

Les excavacions del Servei d'Investigacions Prehistòriques han documentat un ampli conjunt edilici format per una nau rectangular de 5,25 per 17,20, amb l'eix longitudinal orientat E-O i sengles arcs de ferradura als costats menors. A cada costat hi ha un espai quadrat limitat per arcs als quatre costats, amb els costats oberts a la nau [?] a un petit porticat. Al sud d'aquests dos espais hi ha sengles habitacions quadrades amb dependències laterals. El conjunt mostra una simetria clara amb un eix que creuaria transversalment la sala rectangular esmentada al principi, amb certes desviacions.

Després de la descripció del conjunt, s'estudien els paraments constructius. La maçoneria enlluïda seria l'aparell més utilitzat, sense gairebé fonamentació dels murs o preparació del terreny. Sembla que els murs són d'una factura poc acurada, amb reforços de carreus de poca consistència pel fet de ser d'un material petri molt tou, amb mala disposició.

Sembla que aquests reforços de pedra treballada tenien una funcionalitat constructiva i no seria descartable una certa intencionalitat ornamental. També es va utilitzar en paraments d'uns 60 cm de gruix adossats a les façanes dels pòrtics i devien ser decorats amb fris corregut decorat. Així mateix es troba en contraforts del mur S de la nau principal, als cantons dels murs i arcs.

Hi ha també un important conjunt de peces treballades amb una clara funció arquitectònica i decorativa en força casos. Així, apareixen elements de fris decorats amb motius vegetals, dovelles decorades amb veneres trifoliades (motiu evidentment fitomòrfic) i altres peces decorades amb fulles d'acant.

També existeixen elements amb clara funcionalitat arquitectònica, com els fusts de columna, capitells possiblement reaprofitats i bases de columna. També columnetes monolítiques amb base i capitell procedents de vanes [?].

Entre les peces exemptes, destaquen creus nimbades que relaciona amb peces d'alabastre, a les quals suposa una funcionalitat de petites finestres. També sis veneres exemptes que suposen utilitzades com a mènsoles. Una estela trapezoïdal amb decoració fitomòrfica, i una circular [?] decorada amb quatre pètals, amb restes de pintura.

També algunes peces que anomenen «muebles», com una peça discoïdal decorada amb «seis hojas lanceoladas» alternades amb trifolis. Una pica amb restes de bandes pintades i un tambor amb motius decorats, una creu grega i les lletres T,R,E i B verticalment, i horitzontalment D,E i U.

En l'apartat de la comparació de les restes amb altres troballes, re-

lacionen la simetria de l'edifici amb San Pedro de la Nave, Melque i Quintanilla de las Viñas i compara la fàbrica amb El Trampal, El Gatillo, Valdecebadar, Melque i Recópolis. Destaquen que el Pla del Nadal té unes dimensions més grans que els dits edificis visigots.

Finalment, se centren en la reconstitució del conjunt. S'apunta la concepció unitària, amb una planificació d'edificis molt especialitzats. Constructivament, hi ha una major pobresa tècnica en comparació als edificis romans, encara que la estereotomia de les peces mostra el coneixement de l'ofici per part dels constructors. Les desviacions en els angles es deuen a la deficiència del material constructiu i alguns petits errors de plantejament. El terreny és poc condicionat i no existeixen fonamentacions, fet difícil d'explicar. Se suposa una alçada del conjunt d'uns 8 metres, com a mínim, i almenys dos ordres de vanes amb diferents modulacions i mides, acabats per una línia de lucernaris constituïts per les creus nimbades.

Quant a la decoració, se suposa una planificació tancada i rígida, amb un simbolisme esotèric. Remarquen la profusió dels motius germinals com a símbol de la fertilitat i la manca de decoracions trobades a la nau central i dependències del sud.

La ruïna de l'edifici és fruit d'un incendi que devia fer abandonar l'obra, la qual es va anorrear amb el pas del temps.

Evidentment, ens trobem amb un conjunt d'important envergadura que caldria continuar investigant per intentar establir la seva funcionalitat. Crida l'atenció l'atribució funcional de les creus nimbades, les famoses «cruces con laurea», presents en diversos edificis visigots i que s'han pres com a extrem de teulades o com a esteles funeràries. Caballero defèn el seu caràcter d'extrem de teulada i en el Pla del Nadal se les pren com a gelosies a una alçada considerable, amb la qual cosa la llum que permetrien entrar seria ben poca. D'altra banda, la fotografia d'una d'elles ens mostra la peça exempta de qualsevol tipus de decoració en comparació a les altres peces treballades. Seria això lògic dins un programa decoratiu «rígid», com esmenten els autors? Potser caldria veure les peces més aviat com a coronament de l'obra. Quant a l'estela «circular», o potser millor, discoïdal, caldria també pensar en la seva funció, així com l'altra peça discoïdal que també publiquen. El mateix passa amb l'altra estela trapezoïdal. Sense voler ser agosarats i sense conèixer el jaciment i l'actual estat d'estudi caldria potser pensar la relació d'aquestes peces amb un context de necròpoli.

OLICH i CASTANYER, Imma; DE ROCAFIGUERA i ESPONA, Montserrat, amb la col·laboració de Maria Ocaña, Fina Blancafort i Jordi Martí: *L'Esquerda, poblat ibèric i medieval. Guia del jaciment i del Museu*. Roda de Ter, Museu Arqueològic de Roda de Ter, 1991. 45 pàgs.

La guia que ara comentarem se centra d'una forma succinta i clara en el jaciment arqueològic de l'Esquerda, a la localitat osonenca de Roda de Ter. En aquest jaciment s'estan realitzant excavacions arqueològiques sistemàtiques des de l'any 1977 per part d'un equip de la Universitat de Barcelona, el qual centra les actuacions tant en la part ibèrica com la medieval, la qual cosa evidencia un aprofitament del lloc en dos períodes ben concrets.

Al llarg de les pàgines se'ns ofereix, d'una banda, l'explicació del jaciment i d'altra sintetitzen les tasques arqueològiques realitzades.

Els diversos capítols ens acosten l'entorn, la metodologia emprada en l'excavació, l'explicació del treball de camp —prospeccions, excavacions, anàlisis antracològiques, antropològiques, carpològiques, conservació i restauració—, i es passa tot seguit a descriure el poblat ibèric. D'aquest s'explanen les seves característiques, les bases econòmiques, la tecnologia, el comerç i l'estratigrafia.

Es dedica un especial apartat a la descripció de l'*Armorum 1*, documentat durant les excavacions. Aquesta estructura arquitectònica és una cambra dins el pany de muralla del jaciment ibèric. La construcció es data vers el segle IV i se li suposa una utilització com a punt d'emmagatzematge. No s'oblida tampoc la inscripció ibèrica rupestre de les Graus.

Quant a la part medieval del jaciment, s'inicia el seu comentari amb l'estudi de la documentació escrita, les dades aportades pels estudis antropològics de les restes humanes procedents de la necròpoli i l'agricultura, en especial a partir de l'excavació del graner i el molí i l'estudi carpològic de les restes exhumades.

Altament es fa el pertinent comentari de la zona d'hàbitat, els objectes quotidians, l'església i la seva necròpoli. Finalitza la guia amb una exhaustiva bibliografia del jaciment.

Malgrat l'extensió, la guia ens ofereix una visió ràpida i dinàmica del jaciment, molt orientada a un públic profà, amb la qual cosa es complementa d'allò més bé la difusió museogràfica del jaciment i ens mostra de forma clara i senzilla quina és l'activitat arqueològica actual.

Joan MENCHON I BES

BOLÓS, Jordi; ESQUERDA, Mateu; GALLART, Josep: *Notícia d'algunes sepultures excavades a la roca situades a la comarca de Les Garrigues*. «Datos Arqueológicos llerdenses (IX)». Lleida, I.E.I. 1985, pàg. 23-26.

Sovint, quan es parla d'arqueologia medieval catalana, la seva ubicació geogràfica se situa a les comarques de la Catalunya Vella. Aquesta desproporció en l'estudi, afortunadament, va canviant amb el pas del temps i comencem ja a gaudir, encara que no amb la intensitat que tots desitgem, d'investigacions a les nostres comarques.

El treball que ara ressenyem és un interessant estudi sobre enterraments excavats a la roca a la comarca de Les Garrigues. Els exemples ressenyats se situen a Els Torms, Barranc de l'Oliver i a la Granadella, amb un cas d'enterrament bisom.

Les tombes són de tipus rectangular, sense cap diferenciat i agrupades en petits grups, a excepció de la doble, que són datats, *grosso modo*, entre els segles VIII-XII i que es relacionen amb població cristiana en zona d'influència andalusí.

El fet interessant és la seva tipologia rectangular, que tradicionalment hom ha pres com a anterior a l'antropomorfa i la manca de relació amb contextos d'església. D'altra banda, crida l'atenció l'enterrament doble, més que més quan n'hem pogut localitzar un de similar a la comarca del Priorat, a ben pocs quilòmetres de la Granadella.

Coincidim amb els autors en la seva cronologia, potser donant-li una datació menys àmplia i l'adscripció cultural, però obrint la possibilitat que es tracti de població encara per cristianitzar, enllaçant amb els darrers estudis de la Prof. Imma Ollich a la plana de Vic.

Joan MENCHON I BES

FUGUET i SANS, J(oan): *La parroquial de Santa Maria de Barberà, una fundació templera?* Acta Historica et Archeologica Medieevalia, núm. 10. Barcelona. 1989, pàgs. 524-530.

En aquest article de l'historiador i especialista en arquitectura templera catalana es fa un interessant comentari sobre la parroquial de Santa Maria de Barberà.

Barberà és una de les més importants donacions a l'ordre del Temple a Catalunya (any 1132) i tradicionalment s'havia suposat que la parròquia

havia estat una església dels Puigverd, senyors de Barberà, abans que passés a mans templeres. La famosa butlla del papa Anastasi IV (1154) esmenta una església a Barberà, però sense anomenar la seva advocació. Això fa pensar, suposem que encertadament, que el dit temple no era més que la capella castral dels Puigverd.

Uns anys després, en el testament de l'esposa de Pere de Puigverd (1166) s'esmenten ja dues esglésies: de Sant Salvador, que sembla en construcció, i Santa Maria, ja existent o en projecte d'obra. Dos anys després el carlà del castell, Guillem de Montagut, deixa en el seu testament una quantitat per a les obres de Santa Maria, la qual cosa mostra que s'estava construint. D'aquesta manera, és clar que a finals dels seixanta del segle XII a Barberà s'estaven construint dues esglésies.

Un segon tema a tractar és si la parròquia, en principi, era una església dels Puigverd o del Temple, i l'autor, hi mostra els seus dubtes. Sembla que els templers posseïen Barberà des de 1132 i podien haver estat els seus fundadors; de fet, referint-se a Sans Travé, a la Conca s'han detectat templers entre els anys trenta i setanta i a Fuguet no li estranyaria que l'església parroquial fos templera, més quan aquest orde militar col·laborava amb els bisbes en l'organització eclesiàstica de parròquies.

Els arguments que porten a defensar aquesta idea són, bàsicament, dos: l'advocació mariana de la parròquia, ben lògica en un context de fundació d'ordes bernardins com el Temple, i el timpà del frontispici de la portalada romànica. Aquest, decorat amb la Theotokos, no es podria considerar, segons Fuguet, una obra normal, més quan —referint-se als estudis de Delcor— aquest espai era reservat al Pantocràtor.

Argumenta Fuguet que els templers van erigir esglésies importants en llocs que consideraven de força valor per al seu orde, com podia ser Gandesa o Barberà en el nostre cas.

Finalitza remarcant que Barberà es troba en una zona de pas medieval, la via Tarragona-Lleida, i comenta la fundació d'un santuari marià amb hospital a la Selva del Camp, a la mateixa ruta, amb les connotacions econòmiques que implica per a aquest orde, car això significava una important font d'ingressos.

Joan MENCHON i BES

NAVARRO PALAZÓN, Julio: *La cerámica islámica en Murcia*. Centro Municipal de Arqueología del Ayuntamiento de Murcia 1986, 22 pàg. amb il·lustracions.

Aquest fulletó de més de vint pàgines és el catàleg d'una exposició de ceràmica andalusí de Múrcia, organitzada pel servei municipal d'arqueologia de la capital de la dita província.

Els materials exposats mostren un ampli elenc de la ceràmica islàmica de la zona, a partir de troballes fortuïtes, fons museístics i altres procedents d'excavacions arqueològiques.

Es fa un interessant comentari sobre la importància de Múrcia com a centre productor de ceràmica als segles XII i XIII, com bé glossa Ibn Said al-Maghribi al segle XIII. En aquest segle es documenten forns de «loza dorada», o ceràmica de reflex metàl·lic. A més, es produïren ceràmiques esgrafiades, amb àmplia gamma de decoracions, que les vinculen amb els plats daurats i els vasos metàl·lics.

També es remarquen les peces decorades amb segell («estampilladas»), com les tenalles. Molt interessant és una maqueta arquitectònica de ceràmica trobada a Alhama de Múrcia. També els suports de tenalles.

Sobre les produccions dels segles IX, XI i XII, s'esmenta el forn de San Nicolás de Múrcia, on s'ha documentat una àmplia gamma de formes i tècniques de fabricació, amb força [?] de base plana, de peu i doble peu, i llumets de bec amb ansa dins el coll. Com a tècnica decorativa, el «verde y morado», o verd i manganès; vidrat melat i motius decoratius negrosos o manganès. Tampoc en manquen engalbes vermells amb pintura blanca.

Continua parlant l'autor sobre els problemes de classificació i descripció de les ceràmiques remarcant que no poques vegades una peça no té l'ús per al qual s'ha fet. Així, no poques s'han aprofitat per encastar-les a les parets de les esglésies cristianes com a simple motiu decoratiu. També les perforacions a la base de formes obertes decorades amb la Mà de Fàtima indicarien un ús profilàctic de les peces.

Joan MENCHON I BES

ROSSELLÓ-BORDOY, G(uillermo). *Algunas observaciones sobre la decoración cerámica en verde y manganeso*. «Cuadernos de Madínat al-Zahra». Córdoba, vol. 1, 1987, pàg. 125-137.

Article sobre la ceràmica andalusí decorada en verd i manganès. Les troballes en diferents punts de la península ibèrica apunten a una àmplia

difusió en l'àmbit geogràfic andalusí i una cronologia entre els segles X i XI. L'augment constant d'excavacions amb ceràmica d'aquest tipus ben documentada porta a una constant revisió de les teories, encara que, segons l'autor, es poden establir uns paràmetres generals entorn al seu coneixement.

Defineix la ceràmica de verd i manganès com un tipus ceràmic de luxe, vidrat blanc i decoració d'òxid de coure i manganès que produeix uns colors verd i morat, sovint marró fosc o quasi negre. La tècnica s'ha lligat al període califal i apareix a la Península deslligada de tota tradició ceràmica anterior. Les formes ceràmiques tenen antecedents en el món oriental i tècnicament s'hauria de comparar amb la ceràmica bizantina i xinesa. La tècnica s'aplica a serveis de taula —safes, safates, ataufors, gerres, gerros, etc. Rosselló les relaciona amb peces anàlogues decorades a corda seca i potser aquesta tècnica és la mare del verd i manganès.

El verd i manganès s'inicia al segle X, quasi desapareix al segle XII i torna tímidament al segle XIII en zona islàmica; passa al món cristià en aquest període (Paterna i Catalunya) i desapareix davant la ceràmica blava, blava i daurada al XIV-XV, per la policroma al XVI i reapareix a Terol i Mallorca el XVII, i torna a deixar-se d'usar fins a les actuals produccions de la localitat aragonesa.

El següent apartat de l'article se centra en l'origen d'aquest tipus ceràmic. Sembla que, en un principi, es va creure que procedia de dos centres, al-Zahra i Ilbira. Ocaña suposa que la producció del palau cordovès havia estat difosa pels governadors de les marques que hi passaven. En assignar una marca de frontera, el nomenament devia anar acompanyat d'un seguit de regals, entre els quals destacava aquesta ceràmica de luxe. Segons Rosselló, si bé això és plausible, les ceràmiques trobades a la perifèria d'Al Andalus, encara que s'assemblen a les d'al-Zahra, no són pas iguals.

Rosselló va pensar en una expansió de les tècniques formals d'al-Zahra per motius socio-polítics. De la mateixa manera que els primers taifes acollien literats i poetes, també podien fer el mateix amb els artesans. Actualment, si bé no s'ha desdit de la hipòtesi, la matisa donant una data de sortida entre 1008 i 1036 (fi de l'època califal). Però això no pot explicar les ceràmiques similars a les d'al-Zahra del segle X, anteriors a la *fitna*. Apunta Rosselló que el wali de torn, en anar a la perifèria devia endur-se també el ceramista de torn. De tota manera, remarca que l'argument decoratiu és relatiu: el que calen són anàlisis de pastes que indiquin les veritables procedències.

L'aparició de ceràmiques de verd i manganès en punts com Lleida, Saragossa, Múrcia, Setefilla etc. porten a pensar que la diversificació de la producció ja existia al segle X, i al XI les produccions locals devien definir els seus propis estils.

S'estableix el procés tècnic amb les següents passes: modelatge de la peça, assecament, cuita de suport.

Si bé s'ha suposat que per a l'aplicació de cada color s'havia de tornar a coure la peça, sembla que un bon assecament permet la impermeabilització i decoració de la peça i la posterior cuita, com veu a les peces de Mallorca.

De tota manera, sembla que en excavacions d'abocadors de Mallorca i Saragossa s'han trobat peces cuites sense vidrar, la qual cosa podria fer pensar que convivia les dues tècniques.

Quant a la decoració, obra ja de l'artista, es devia fer per immersió o pinzell. El tema decoratiu es fa a pinzell, els elements fonamentals en manganès i es reomplen de verd. Un problema devia comportar decorar primer i, sobre seu, vidrar, amb la possibilitat de l'extensió del color, la qual devia implicar una bona quantitat de perícia per part de l'artesà.

El tipus ceràmic més decorat en verd i manganès és l'ataifor, del qual diferencia els tipus 0, I, II, III i IV. Els tipus II i IV son del segle XI i potser fins a principis del XII. Posteriorment, les peces són modificacions.

En la decoració es diferencia l'estil d'al-Zahra, simple i auster, amb una faixa central o un petit espai decorat i àmplies zones en blanc. Els temes son simples: epigrafia, vegetals, rectes i geometries. Hi ha molt pocs elements zoomòrfics i són freqüents les signatures dels decoradors.

A Ilbira la decoració ocupa tot l'espai i les figures zoomorfs són d'una gran qualitat. Dóna també una llista de diferents punts on s'ha detectat ceràmica d'aquest tipus i comenta breument les seves característiques.

Finalitza l'article amb alguns comentaris a partir de la producció d'ataifors del tipus II a Mallorca, amb unes decoracions força barroques. Com hem ressenyat més amunt, aquesta decoració desapareix sobtadament al segle XII, potser per l'integrisme de les monarquies almoràvits i almohades. Però aquest argument, segons el mateix autor, és problemàtic, car en les peces de corda seca mantenen el verd i temes que no són gaire austers, però que tampoc ataquen l'ortodòxia islàmica.

Aquesta evolució portarà a la ceràmica nassarí que, *grosso modo* seguirà les línies almoravits i es diversifica a partir del segon terç del XIII.

A Mallorca hi ha, sembla, un cert renaixement del verd i manganès al primer terç del XII, que recorda el món barbaresc i no se sap si són producció local o magribina. Amb les conquestes per part de la Corona d'Aragó, el verd i manganès torna a produir-se.

Joan MENCHON i BES

LERMA ALEGRIA, Josep Vicent: *Tipologia de la loza decorada de Paterna/Manises*. «Archivo de Prehistoria Levantina» Vol. XIX, «Homenaje a D. Domingo Fletcher Valls tomo III». València 1989, pàg. 411-427.

L'arqueòleg Vicent Lerma, especialista en ceràmica medieval valenciana, ens ofereix en aquest article una interessant taula tipològica de la terrissa de Paterna i Manises. L'autor palesa la manca de terminologia clara per a aquestes peces, ja en època medieval, ja en el món científic actual i opta per intentar adoptar la denominació tradicional, força abundosa en la documentació notarial dels segles XIII-XVI.

Defineix els «grups tipològics» segons la seva funcionalitat i uns determinats atributs formals i metrològics. A un segon nivell, defineix «famílies tipològiques» a partir de la definició de la base: A, repeu; B, base còncava; C, base plana; D, peanya; E, base anular. També partint d'aquells grups que requereixen una major diferenciació. Així, la lletra seguida del dígit 1 significa que la forma no té ala; de 2, que en té.

En la definició del perfil es remarca l'existència o no d'elements com la vora, el peu, els apèndixs. Les variants s'han basat en les mides, sempre que aquestes no comportin un canvi d'ús de la peça, i en alguns casos, els canvi d'inclinació de les parets. Segueix establint una llista de grups tipològics amb terminologia medieval i les equivalències entre castellà i català.

És interessant la combinació de terminologia tradicional amb una diferenciació tipològica oberta i basada en elements concrets de les peces, la qual cosa permet una classificació de les peces força viable. D'altra banda, no diferencia en la proposta les formes segons la seva fabricació a Paterna o Manises.

Joan MENCHON I BES

FRANCO MATA, Á(ngela). *Relaciones Hispano-italianas de la escultura funeraria del Siglo XIV. La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el Arte de la Edad Media*. Coord. de M. Núñez i E. Portella, Universidad de Santiago de Compostela 1988, pàg. 99-125.

L'article que ara es comentarà correspon al text d'una conferència impartida per A. Franco en el decurs d'unes jornades sobre la mort a l'Edat Mitjana, a la Universitat de Santiago de Compostel·la.

El text és un estudi de relació de l'escultura funerària peninsular i italiana, en el qual s'esmenten alguns exemples de les comarques tarra-gonines.

La zona peninsular més influïda sembla l'àrea catalana. Els monu-ments catalans que reben una altra influència són els sepulcres reials de Santes Creus, el monument de Santa Eulàlia (Barcelona) i el sepulcre de l'arquebisbe Dom Joan d'Aragó a la catedral de Tarragona.

Les tombes de Santes Creus presenten encara problemes d'atribució dels autors. Es remarca força l'estada a Sicília de Jaume II, impulsor de l'erecció de les dues tombes, on podia haver estat influït en voler sengles baldaquins sobre les tombes, així com el sarcòfag de pòrfir de la tomba del seu pare, Pere II (no III com diu l'autora seguint la nomenclatura aragonesa).

Sembla que la combinació baldaquí-pòrfir és present en les tombes dels pares de Frederic II de Sicília i devia tenir una certa simbologia com a mitjà d'honar la dinastia, més amb un material com el pòrfir, de llarga tradició en els enterraments d'emperadors de l'Imperi Romà d'Orient i Occident, els papes o altres reis europeus de l'època.

Quant a l'origen del sarcòfag del rei Pere, no hi ha, com sabem, un origen ni una cronologia clars. Es data als segles II, III i IV i Schlunck pensa en la possibilitat que procedeixi de Centcelles i sigui la tomba de Constant II. De tota manera, vingui o no del sepulcre de Centcelles o Sicília, el que sí que és clar és que Jaume II vol emular el conjunt funerari reial de Palermo. Amb la mort de la seva esposa, Blanca d'Anjou, s'intentà per tots els mitjans aconseguir una altra peça de pòrfir, cosa que no va poder ser. La solució del seu sepulcre i del de la seva esposa té, però, un regust més parisenc que no pas italià.

La tomba de Pere II rep també influència de la de Federic II de Sicília. La forma del tabernacle i les imatges mostra el rei com a prototipus de cavaller i cristià gibel·lí. Darrera la decoració dels sants, es veu una simbologia clara: el rei havia continuat la lluita encetada pels Hohenstaufen contra el Papat, els quals no acceptaven la seva autoritat en el pla terrenal i que se sotmetien a la jurisdicció eclesial tan sols per preparar-se a morir. Els lleons que suporten el sarcòfag són símbol de reialesa.

Per al sarcòfag de Blanca se cerca una simbologia d'unió dels Anjou i el Casal barceloní, que es veu en l'heràldica i la decoració d'inspiració siciliana, encara que d'estil francès, a l'igual de l'altre sepulcre.

Els baldaquins devien simbolitzar la glorificació i apoteosi, recordant els cimboris d'altar.

Després ens parla del monument sepulcral de Santa Eulàlia i del sepulcre de Joan d'Aragó, fill de Joan II i Blanca d'Anjou, i força relacionat amb

la cort d'Avinyó. Com ja sabem, és al presbiteri de la catedral de Tarragona. La situació del sarcòfag sota un arcosoli té per Àngela Franco una arrel itàlica, però tampoc hi manquen paral·lels a la Península. La iconografia del monument indica la influència itàlica, com els sants protectors: santa Isabel d'Hongria, esposa de Jaume I, santa Tecla, sant Lluís de França, oncle de Blanca d'Anjou, sant Lluís del Tolosa, oncle de Joan d'Aragó, i sant Fructuós. Aquestes dades i altres més fan suposar a l'autora que la font directa d'aquesta tomba és el sepulcre de Margarida de Bramant a Pisa i creu que l'enterrament tarragoní pot ser obra d'un deixeble d'Andrea Pisano.

A més, hi ha altres monuments i enterraments que copsen aquesta influència itàlica: Sant Joan de les Abadeses, obres del mestre Aloy, Jaume Cascalls, etc. Finalitza l'article amb observacions sobre enterraments a la resta de la península.

Tan sols voldríem fer una observació col·lateral: si l'article se centra bàsicament en enterraments catalans, per què s'ha de parlar d'Espanya i Itàlia quan seria veritablement lògic parlar de Corona d'Aragó, Regne de Castella, etc.?

Joan MENCHON i BES

MASSÓ, J(aume); MUÑOZ, A(ndreu) *Jaume Guasch: Un prevere comensal enterrat a Sant Miquel del Pla*. «Reial Germandat de Jesús de Natzarè, Setmana Santa 1990». Tarragona 1990, pàgs. 34-35.

Aquest breu article fa referència a una de les làpides documentades durant la intervenció arqueològica del TED'A a l'església de Sant Miquel del Plà.

Correspondria a un dels diversos sepulcres de preveres sebollits a Sant Miquel.

La sepultura al peu del presbiteri en posició centrada respecte a l'eix del temple és una cambra coberta per volta de maó i segellada per una llosa de llisós. Sembla que les obres d'ampliació de l'altar major van cobrir parcialment la llosa, que van repicar la part visible i destruir l'escut cisellat.

La paleografia del text, en tretze línies, imita la lletra capital romana i utilitza les fòrmules epigràfiques clàssiques, com «Domino Optimo Maximo Sacrum» o «Viro optimo».

Joan MENCHON i BES

F(rancisco) J. GONZÁLEZ HUIX *El asedio aéreo de Tarragona. 1937-1939*. Institut d'Estudis Tarraconenses «Ramon Berenguer IV» Excma. Diputació de Tarragona, 1990.

La guerra de España de 1936 a 1939 ha dado lugar a una extensísima bibliografía de un origen múltiple. Historiadores, políticos, sociólogos y especialistas militares han estudiado, más o menos profunda y objetivamente, multitud de facetas relacionadas con aquel conflicto.

Pero hay otros dos orígenes de bibliografía muy a tener en cuenta por su interés coyuntural. De una parte, el de quienes sin ser profesionales de las técnicas señaladas han sentido la necesidad de volcar sobre las páginas de un libro las vivencias que experimentaron directamente como protagonistas circunstanciales —más o menos voluntarios— de los hechos históricos que se han propuesto describir y de los que fueron testigos excepcionales. De otra, el de aquellos cuyo interés estudioso o la simple —pero admirable— curiosidad intelectual se centra en torno al profundo conocimiento de un aspecto concreto y del que acumulan multitud de datos obtenidos en las fuentes de información más diversas.

En este último caso hay que situar al autor del libro que comentamos. Sin ser un historiador profesional ni un especialista militar, ha sabido bucear con insistencia y fidelidad en una serie de textos y de archivos (algunos de ellos muy poco utilizados) y conseguir así una amplia documentación suficientemente contrastada que le ha permitido no sólo exponer con claridad el tema estudiado sino que, además, le ha hecho posible establecer diversas e interesantes conclusiones.

Podemos considerar que el conjunto de la obra abarca tres perspectivas diferentes.

La primera está relacionada, fundamentalmente, con quienes vivieron de cerca —en Tarragona— los efectos materiales del asedio aéreo sobre sus habitantes y las edificaciones, o conocieron posteriormente la imagen dolorosa de las destrucciones urbanas.

Otra parte del texto describe sucintamente, pero con precisión, el aspecto histórico de las Unidades aéreas que con base en las Baleares realizaron, a lo largo de veinte meses, las acciones de bombardeo que aquí se relatan así como las medidas de carácter defensivo que se adoptaron para paliar sus efectos, tanto de carácter pasivo como de reacción anti-aérea.

Finalmente (y creemos que es la parte más importante, por su novedad) el libro aporta una colección muy extensa y completa de fotografías aéreas de los bombardeos y una serie de croquis que reproducen

las rutas de aproximación de los aviones atacantes a sus objetivos así como la determinación concreta del agrupamiento de los correspondientes impactos producidos, lo que permite a los especialistas en tales cuestiones efectuar un detenido estudio sobre el particular.

De todo ello deducimos que el libro habrá de ser no sólo útil como recordatorio preciso de unas jornadas dramáticas vividas por la población de Tarragona, sino también como origen de datos históricos y precisiones técnicas muy aprovechables por quienes se dedican a estudiar la etapa española de los años 1936 a 1939.

José UXÓ PALASÍ